

‘Faydasız İlim’ Hadisi Çerçevesinde İlim Tahsiline Yönelik Bir Değerlendirme

Adnan Arslan

Dr. Öğr. Üyesi Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü,
Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı
*Assistant Professor Dr., Bilecik Şeyh Edebali University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Basic Islamic Sciences,
Department of Arabic Language and Rhetoric
Bilecik / Turkey
adnan.arslan@bilecik.edu.tr
orcid.org/0000-0002-3989-6612*

Evaluation of Collecting Knowledge within the Frame of ‘Useless Knowledge’ Hadith

Abstract: The knowledge that many verses and hadiths emphasized on it has been subject that the Prophet Muhammad (pbuh) had resorted to Allah in terms of being useless. According to a hadith the Prophet Muhammad (pbuh) prayed to Allah saying: “I resort to you from useless knowledge”. As against the hadiths have paid importance to the “knowledge” this narrative is thought-provoking about what knowledge is. This article will discuss this narrative in the context of the same useless knowledge and deal with commentaries of these hadiths with opinions of some different tendencies of exegesis, as well as the hadith commentaries about how knowledge can be useless and which knowledges will be considered useless. In the conclusion part, in consideration of the commentaries about the mentioned narrative and the commentaries explaining the “hadith of useless knowledge” the advices will be made especially for the students and researchers of today's Islamic theology.

Summary: Perhaps one of the most important aspects of Islam is its encouragement of Muslims to the knowledge. In many verses and hadiths, the virtue and importance of accessing the right information is dealt with. However, there are so many hadiths that Prophet Muhammad (peace be upon him) resorts to Allah from useless knowledge on the contrary being well up on the

---

Geliş / Received: 01 Ocak / January 2019 **Kabul / Accepted:** 11 Şubat / February 2019

Yayın / Published: 04 Mart / March 2019

Atıf / Cite as: Arslan, Adnan. “‘Faydasız İlim’ Hadisi Çerçevesinde İlim Tahsiline Yönelik Bir Değerlendirme [Evaluation of Collecting Knowledge within the Frame of ‘Useless Knowledge’ Hadith]”. *Eskişeni 38 (March 2019): 31-44*

Copyright © Published by Anadolu İlahiyat Akademisi / Anatolian Theological Academy

knowledge. According to a hadith narrated by Enes b. Malik and in other hadiths similar to the that, the Prophet Muhammad (pbuh) resorted to Allah from useless knowledge. (Tirmîzî, Daavât, 68) These narratives which were narrated from the Prophet Muhammad (pbuh) point to the necessity of the classification of knowledge in Islam as useful and useless. Along with the many hadiths narrated about the virtue of sciences these “useless knowledge” hadiths reveal the necessity of “middle way” sensitivity in almost all subjects. As a matter of fact, when considering the hadiths commenting on “useless knowledge” hadith it is seen that they have consist of a warning about “useless knowledge”.

In fact, almost every behavioral and moral attitude has three levels: exaggeration, understatement and middle way. For example; the person who leaves his responsibilities of the worldly life and ignores the duties of the world paying huge attention to the hereafter is man of level “understatement”. In the other way the person who leaves his religious duties and never cares moral virtues is man of level “exaggeration”. But the person who doesn't leave his responsibilities towards both of hereafter and worldly life is man of “middle way” level. Similarly; according to the knowledge the usefulness of a knowledge is that would be useful for the appeal of both himself and other Muslims in the world or other world and that knowledge will provide useful sides to the mankind and it will be useful for the all. Otherwise every knowledge which lack of utility for neither world nor other world is as part of before mentioned hadith. The article has reached this conclusion based on the interpretations of the hadiths on the incident and various commentators. According to these interpretations, being of a knowledge uselessness related to the intention of the its owner. No matter what the science is, the important thing is where the person is headed with this knowledge.

Uselessness is also related to the excess of information collected in a certain subject. To spend so much time more than need for a detail can be useless. On the other hand, in order for a knowledge to be useful it is not enough that it is the instrument of Islamic sciences such as Arabic. The content of hadith, tafsir, grammar and kalam even can sometimes be useless with too much work. The fact that the content of the knowledge that occupies the person who occupies the second, third degree, or that occupies the people who are busy enough to negate the more important and priority tasks, cannot save it from being useless. According to a commentary (tafsir) of sufi commentators, the purpose of knowledge is recognizing of Allah (ma'rifatullah). This knowledge is certainly useful if it helps to know Allah, regardless of matter and spirituality.

According to another interpretation, useless knowledge is that does not create any positive behavior in the process and the wage of the beneficiary. Accord-

ing to this interpretation, the utility of knowledge is a subjective phenomenon. The reason why any information obtained is transformed into an auspicious action is completely left to the will of the individual. Therefore, the usefulness or usefulness of knowledge cannot be evaluated independently from those whom will be collecting knowledge. According to this interpretation the knowledge has to be conducted to recognized Allah regardless of that it is worldly-otherworld. The science, which tries to explain what is happening in the universe within the framework of cause-effect relationship, provides useful knowledge by introducing Allah who sees the wisdom of all things and creates a unique order of the universe.

The research has reached seven conclusions based on all these comments. These results are summarized as follows: The Prophet Muhammed (pbuh) warns his ummah from useless knowledge just like he warns from every extremism. The criterion on whether a science is useless is not objective but subjective. According to a person's occupation and where to use it the knowledge can be useful or useless. The same information can be useful for example for a miner while it may be useless for a nurse. However, whether or not the age range or the cognitive level is suitable for removing and absorbing knowledge, the information will be useful or useless to the individual. The decision-maker should be the ones who try to collect the knowledge, or the ones who assume the responsibility of his/her academic development or who cares about it.

The usefulness of a knowledge is, in a way, related to the transformation of that knowledge into a beneficial labor. Because the Prophet Muhammed (pbuh) have a threatening hadith against non-scholars. Then it is useless science, it is not just the promise of knowledge is also a stack of knowledge. Based on all these results, the research ends with a recommendation for those whom are studying the Islamic sciences: All researches and readings have risk of being usefulness with that feeling: "I have to read everything; I have to know everything" because of those readings and investigations are far from a discipline and hasty and ambitious. In this respect, what the student has to know is to determine before obtaining an information why he is going to read and which purpose is behind of that reading.

Keywords: Hadith, Tafsir, Useless Knowledge, Commentary

'Faydasız İlim' Hadisi Çerçevesinde İlim Tahsiline Yönelik Bir Değerlendirme

Öz: Pek çok ayet ve hadisin üzerinde önemle durduğu "ilim", faydasız olması yönüyle Hz. Peygamberin (a.s.) Allah'a sığındığı bir husus olmuştur. Hadis kaynaklarında sahih olan olarak kaydedilen bir rivayete göre Allah Rasûlü (a.s.), "Faydası olmayan ilimden sana sığınırım." şeklinde duada bulunmuştur. İlme

son derece önem veren hadislerin yanında bu rivayet ilmin ve ilimden maksadın ne olduğu konusunda düşündürücüdür. Bu makale söz konusu rivayeti yine aynı “faydasız ilim” bağlamındaki hadislerle ele alacak ve bu hadisler çerçevesinde yapılmış şerhlere yer verecektir. İlimin nasıl faydasız olabileceği ve hangi ilimlerin faydasız kabul edileceği ile ilgili söylenmiş hadis şerhlerinin yanı sıra bazı farklı eğilimli tefsir sahiplerinin görüşlerine değinilecektir. Sonuç kısmında da söz konusu rivayete dair yapılan şerhler ve “faydasız ilmi” açıklayan tefsirlerin ışığında özellikle günümüz İslami ilimler öğrenci ve araştırmacılarına yönelik tavsiyelerde bulunulacaktır.

Özet: İslam dininin üzerinde önemle durduğu hususlardan birisi belki de en önemlisi Müslümanların ilme teşvik edilmesi olmuştur. Pek çok ayet ve hadiste doğru bilgiye ulaşmanın fazilet ve önemine yer verilmiştir. Ancak şu kadar var ki Hz. Peygamber (a.s.) ilim tahsil etmenin ve ilim ehli olmanın aksine bazı hadislerinde faydasız ilimden Allah’a sığınmaktadır. Enes b. Malik’ten rivayet edilen “*Allah’ım faydasız ilimden sana sığınıyorum.*” (Tirmîzî, Daavât, 68) hadisine benzer diğer hadislerde de “faydasız ilim” uyarısında bulunmaktadır. Hz. Peygamber (a.s.)’den sahih olarak nakledilen bu rivayetler İslam dininde ilmin “faydalı” ve “faydasız” olarak tasnif edilmesi gerekliliğine işaret etmektedir. İlimin fazileti hakkında rivayet edilen pek çok hadisin yanında bu “faydasız ilim” hadisleri hemen her konuda gerekli olan “istikamet” ve “orta yol” hassasiyetinin ilim hususunda da gözetilmesi lüzumunu ortaya koymaktadır. Nitekim “faydasız ilim” hadisini şerh eden hadisçilerin konu ile ilgili yorumlarına bakıldığında onların bilgi sahibi olma konusunda aşırıya gidilmemesine dair bir uyarıyı hadisten anladıkları görülmektedir. Aslına bakılırsa hemen her davranışın ve ahlaki tutumun ifrat, tefrit ve vasat olmak üzere üç mertebesi bulunmaktadır. Örneğin; kişinin uhrevi sorumluluklarını terk edecek derecede dünyaya bağlanması ifrat, dünyaya ait vazifelerini ihmal edecek seviyede ahirete yönelmesi tefrit, dünyayı ahiretin tarlası bilerek dünyevi ve uhrevi mesuliyetlerini dengeli bir şekilde ifa etmesi ise vasattır. Aynen bunun gibi söz konusu olan ilim hakkında da kişinin kendisini asla ilgilendirmeyecek ne dünyevi ne de uhrevi hiçbir faydası olmayacak şeyleri öğrenmeye çalışması ifrat, hayatına faydalı olacak bilgilere karşı lakayt kalması tefrit, hem kendine hem de diğer Müslümanların dünya ve ahiretine fayda sağlayacak bilgilerin peşine düşmesi ise vasattır. Makale bu sonuca ilgili hadise dair hadisçilerin ve muhtelif eğilimde müfessirlerin yapmış oldukları yorumlara dayanarak ulaşılmıştır. Bu yorumlara göre ilmin faydasız oluşu ilmi tahsil eden kişinin niyeti ile alakalıdır. Tahsil edilen ilim her ne olursa olsun önemli olan kişinin bu ilimle nereye doğru yöneldiğidir. “Faydasızlık” belirli bir konuda tahsil edilen bilginin gereğinden fazla oluşu ile de alakalıdır. Birkaç günlük bir çalışma ile elde edilebilecek bir bilgiye haftalarca zaman ayırmak tüm bu ayrıntıları faydasız hale getirebilmektedir. Diğer taraftan bir ilmin faydalı olması için onun “Arapça” gibi İslami ilimlerin aleti mesabesinde olması da yeterli değildir. Muhtevası hadis,

tefsir, nahiv, kelam vb. olan bir bilgi dahi kimi zaman gereğinden fazla meşguliyet ile faydasız olabilmektedir. Farz olan ibadetleri ikinci, üçüncü derecede bıraktıracak ya da daha önemli ve öncelikli vazifeleri ihmal ettirecek kadar kişiyi meşgul eden bir bilginin içeriğinin tefsir ya da hadis olması onu faydasız ilim olmaktan kurtaramayacaktır. Sufî müfessirlerin üzerinde durduğu bir yoruma göre de ilimden maksat “Allah’ın marifeti”dir. Maddiyat ve maneviyata dair her ne olursa olsun eğer Allah’ı tanımaya yardımcı oluyorsa bu bilgi kesinlikle faydalıdır. Bir başka yoruma göre ise faydasız ilim sahibinin amelinde ve takvasında herhangi olumlu bir davranış meydana getirmeyen ilimdir. Bu yoruma göre ilmin faydasızlığı subjektif bir olgudur. Zira elde edilen herhangi bir bilginin hayırlı bir eyleme dönüştürülmesi hususu tamamen bireyin iradesine bırakılmıştır. Dolayısıyla ilmin faydalı ya da faydasız oluşu ilmi tahsil edecek olanlardan bağımsız olarak değerlendirilemez. Diğer yorumlara nispeten daha isabetli değerlendirilebilecek bu yaklaşıma göre elde edilen bilgi “dünyevi-uhrevi” fark etmezsiniz Allah’ı tanımaya vesile kılınmalıdır. Evrende olup bitenleri sebep-sonuç ilişkisi çerçevesinde açıklamaya çalışan bilim, en nihayetinde her şeyin hikmetle tedbirini gören ve kâinatı eşsiz bir düzenle yaratan Allah’ı tanıttırmakla “faydalı ilim” haline dönüşmektedir. Araştırma tüm bu yorumlardan hareketle yedi sonuca ulaşmıştır. Bu sonuçlar ise özetle şu şekildedir: Hemen her hususta aşırılıklardan uzak durmayı emreden Hz. Peygamber (a.s.), söz konusu “ilim” olduğunda da aynı şekilde onun aşırı olma yönünden sakınmış ve ümmetini de sakındırmak istemiştir. Bir ilmin faydasız olup olmadığı konusunda kıstas anlaşıldığı kadarıyla nesnel değil öznelidir. Kişinin mesleği ve hangi amaca matuf olarak nerede kullanacağına göre ilim faydalı ya da faydasız olabilmektedir. Aynı bilgi mesleği icabı, örneğin bir madenciye gayet faydalı iken bir hemşireye faydasız olabilmektedir. Yahut yaş aralığı ya da bilişsel seviyesinin bilgiyi kaldırabilme ve özümseyebilmeye elverişli olup olmamasına binaen yine bilgi kişiye göre faydalı ya da faydasız olacaktır. Bir bilginin faydalı olup olmamasında karar verici o bilgiyi tahsil etmeye çalışan kişinin kendisi olduğu gibi en az onun kadar onun akademik gelişimini üstlenen ya da gözetken kimseler olmalıdır. Bir bilginin faydalı olması bir bakıma o bilgiyi kişinin faydalı bir amele dönüştürmesi ile alakalıdır. Zira Hz. Peygamberin (a.s.) ilmi ile âmîl olmayan kişilere yönelik tehditkâr hadisleri bulunmaktadır. O halde faydasız ilim, amel edilmeyen sadece sözden ibaret kalan bilgiler yığınıdır. Tüm bu sonuçlardan hareketle araştırma, İslami ilimlerin tahsilinde bulunanlara yönelik şöyle bir tavsiye ile son bulmaktadır: Her şeyi okumalıyım; her şeyi bilmeliyim hissiyatı ile girilen okuma ve araştırmalar zihni bir disiplinden uzak, aceleci ve hırslı olacağı için “faydasız ilim” riskini barındırmaktadır. Bu itibarla talebeye düşen elde etmek istediği bir bilgiyi hangi maksatla öğreneceğini önceden tespit etmesidir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Tefsir, Faydasız İlim, Şerh

GİRİŞ

Özellikle İslami ilimlerin tahsilinde bulunan öğrenciler, talebelik hayatı boyunca hocalarından ilmin ehemmiyetine dair pek çok motive edici sözler işitmişlerdir. Hoca, vaiz ve ilahiyat akademisyenleri gibi ilmiye sınıfı mabeyninde, kendilerinden sonra ilmi omuzlayacak ve halefleri olacak zevâtı teşvik sadedinde kimi zaman seleften kimi zaman da kendi hayat tecrübelerinden ilme dair özlü sözler nesilden nesle aktarılmaktadır. İslami ilimlerin¹ bir disiplin haline gelmeye başladığı ve sistemleştiği ilk yüzyıllardan itibaren “el-Âlim ve’l-Müteaallim” kabilinden talebenin ilim yolculuğunda her daim yanında bulunduraacağı el kitapları telif edilmiştir. Bu türden eserler talebenin ilim öğrenirken hangi hususlarda müteyakkız olması gerektiğine dair bir rehber ve öğrenci-hoca ilişkilerinde kritik ipuçları verme hususunda da bir kılavuz olmuştur. Her ne kadar yazıldığı dönemler, müellifleri ve eser isimleri farklı olsa da “talebe-ilm” ilişkisini ele alırken esas aldıkları yaklaşım genel itibariyle konu ile ilgili ayet, hadis ve selef âlimlerin görüşlerini konu başlıkları çerçevesinde tasnif etmektir.² Hatta “musannef” denilen konulu hadis kaynaklarının hemen hepsinde bulunan “*Kitâbu’l-ilm*” başlıklı bölümler yine ilimle işigalin ne kadar ehemmiyetle üzerinde durulduğunu göstermesi bakımından fikir vericidir.³

Bu türden eserlerde tabii olarak ilmin önemine işaret eden ayetler ve hadisler hemen hemen aynıdır. “*Allah’tan ancak onun âlim olan kulları korkarlar.*”⁴ âyeti gibi, “*Âbid ile Âlim arasındaki fark benimle sizin aranızdaki fark gibidir.*”⁵ hadisi de bu tarzdaki eserlerin girişlerinde sıklıkla karşımıza çıkmaktadır.

Müslümanların ahlaki yönden tekâmüllerini hedefleyen “Zühd ve Rekâik” kitapları gibi ilimle olan ilişkilerini⁶ ele alan yüzlerce eser telif geleneği halinde saha-i vücuda gelmiştir.

¹ “İlim”in kavramsal tahlili hakkında bk.: Muhammet Emin Eren, *Hadis Edebiyatında Kitabu’l-İlm ve İlim Kelimesinin Kavramsal Tablîli* (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2006).

² İslam tarihinde eğitim ve öğretimde talebe-öğrenci disiplini hakkında kapsamlı çalışmalar için bk.: İbn Cemâa el-Kinânî, *Tezkîratu’s-sâmi’ ve’l-mütekellim* (Beirut: Dâru’l-beşâiri’l-İslâmiyye, 2012); Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi’ li-ahlâki’r-râvî ve âdâbi’s-sâmi’*, thk. Mahmûded-Dahhân (Riyad: Mektebetu’l-maârif, 1983); B. Zernuci, *Talim’ul Müteallim*, trc. Yunus Vehbi Yavuz (İstanbul: Feyiz Yayınları, 2011); Ahmet Çelebi, *İslam’da Eğitim Öğretim Tarihi*, trc. Ali Yardım (Damla Yayınları, 2013); Mehmet Korkmaz, “Taşköprülü-Zâde’ye Göre Öğretmenlik ve Öğrencilik Ahlakı”, *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7/3 (2018): 297-318.

³ Bu kaynaklarda “ilim” denirken genel anlamda “hadis” kastedilmiş olsa da bugün kullandığımız anlamda ilmin anlaşılması da mümkündür. Konu hakkında müstakil kapsamlı çalışmalar için bk.: Mustafa Fatih Yar, *Kitâbu’l-İlim ve Hadis Kaynaklarındaki Yeri* (Yüksek Lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, 2010); Abdülkadir Palabıyık, “Hadis Literatüründe ‘Kitab’ül- İlim’ler”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (2001): 151-189.

⁴ Fâtır 35/28.

⁵ Tirmizî, “İlim”, 19.

⁶ İlimin mahiyeti ve İslam’ın ilim anlayışı başlı başına bir araştırma konusu olmakla bu makalenin bilimsel sınırlarını aşacağından dolayı mevzu hakkında yapılmış çalışmalara atıfta bulunmakla iktifa etmek daha yerinde olacaktır. Şakir Gözütok, “İslam ve İlim”, *Dini Araştırmalar*, 8/22, 75-90.

Bilindiği üzere her şeyin ifratı ve tefriti vardır ve insanoğlu genellikle aşırılığa meyyaldir.⁷ Bu yüzden Kur'an'da Müslümanlar “vasat ümmet” sıfatı ile nitelendirilmiş⁸ ve pek çok hadis Müslümanları, teşvik edilen hususlarda aşırıya kaçılmamasını altını çizerek tavsiye etmiştir. Temizlik,⁹ zühd,¹⁰ ibadete adanmışlık, yumuşak huyluluk¹¹ ve tutumlu olmak¹² gibi pek çok ahlaki erdem in istikametsiz bir tutumla aşırılığa kurban edilmemesi hususunda uyarılar yapılmıştır. Cömertlik israfla, temizlik takıntıyla, zühd sorumsuzlukla, tevekkül tembellikle, tevazu zilletle, vakar kibirle, kanaat gayretsizlikle vs. karıştırılma ihtimali olan erdemlerdendir. Binaenaleyh ilim de faydasız, malayani mâlûmatla zihni doldurmakla karıştırılmamalıdır. Bu çalışma Hz. Peygamber (a.s.)'in “faydasız ilimden sana sığınırım.” münacatındaki “faydasız ilim”in ne olduğuna dair yapılmış şerhlere yer verecek ve nihayetinde günümüz itibariyle ilim talebelerinin fayda vermeyen ilim hususunu nasıl anlayabilecekleri ve ilimle iştiغال ederken ne türden ilimlerden Allah'a sığınacağı konusunda bir değerlendirmede bulunacaktır.

1. “FAYDASIZ İLİM” HADİSLERİ VE YAPILAN ŞERHLER

Gördüğümüz kadarıyla ilim ve onun ehemmiyeti hakkında söylenenleri en kapsamlı bir şekilde derleyen, İbn Abdilberr (ö. 463/1071)'in *Câmiubeyâni'l-ilmî ve fadlibî* adlı eseridir. Bu eserde müellif ilme dair kendisine ne ulaşırsa derlemiş ve başlıklar halinde tasnif etmiştir. Bu başlıklardan bir tanesi de konumu-

⁷ Ahmet Önkal, “İslam Tarihçiliğinde Tarafsızlık Problemi”, *Marife* 5/1 (Bahar 2005): 257. (257-269)

⁸ Bakara 2/143.

⁹ Rahmet Peygamberi (a.s.) ümmetinden bazı kimselerin abdest konusunda vesveseye maruz kalacağını bildirerek onları temizlik hususunda aşırıya gitmemeleri yönünde sakındırmıştır. “Kim abdest azalarını üçten fazla yıkarsa kötü etmiş veya haddi aşmış veya zulmetmiş olur.” buyurarak insan psikolojisinin takıntılara eğilimli yönüne karşı tedbir almak istemiştir. İbn Mâce, *Tabâret*, 48. Özellikle temizlik konusunda aşırılıklara karşı Hz. Peygamberin (a.s.) yaklaşımı konusunda bk.: Âdem Dölek, “Hadisler Işığında Temizlik ve İbadet Konularındaki Vesveseler ve Tedavi Yolları”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4/4 (2004).

¹⁰ Hz. Peygamber zengin ve güçlü olmayı övmüş ve çalışmayı terk ederek başkalarının eline muhtaç olacak derecede bir fakirliği asla tavsiye etmemiştir. Buhari, “*Cihad*”, 37. Genel olarak “terk-i dünya” olarak anlaşılan zühdün Sünnete göre nasıl anlaşılması hakkında ayrıntı için bk.: Kadir Özköse, “Zühd ve Sûfilerin Zühde Yükledikleri Anlam Tasavvufta Dünyevileşmeye Tepkisel Yaklaşım”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 6/1 (2002): 175-194.

¹¹ Hz. Peygambere (a.s.) medhiyesi bulunan Nâbigatu'l- Ca'dî'nin “Bulandığı zaman safvetini koruyacak muhafızları yoksa hilme hayır yoktur.” mealindeki şiirine karşılık Hz. Peygamber (a.s.): “Allah senin ağzını bozmasın.” diyerek onu takdir etmiştir. Seâlebi, *Tahsînu'l-kubbi ve takbîbu'l-husn*, thk. Şâkir el-Âşûr, 1. Baskı (Irak: İhyâu't-turâsi'l-İslâmî, 1981), 98.

¹² Âdem Dölek, tutumlu olma duygusunun ahireti kazanma gayesi için ebedi bir yatırıma motive etmesi bakımından güzel bir ahlak olacağını yoksa cimriliğe dönüşebileceğini ifade etmektedir. Âdem Dölek, “Sünnet Işığında Cimrilik Hastalığı ve Tedâvî Yolları”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4/2 (2004): 95-128.

zu ilgilendiren “faydasız ilim” hadisidir. Burada konu çerçevesinde alınan hadisler şu şekildedir:

*Enes b. Malik’ten rivayet edildiğine göre Rasûlullâh (a.s.) şöyle buyurmuştur: “Allah’ım faydasız ilimden sana sığınıyorum.”*¹³

Bu manada hadisler hemen hemen aynı lafızlarla İbn Abbâs (ö. 68/687), Ebû Hureyre (ö. 58/678) ve Câbir b. Abdullah (ö. 78/697)’dan da nakledilmektedir.¹⁴

Hz. Peygamber (a.s.)’in “faydasız ilim” vurgusunu pekiştiren “faydalı ilim” duası da meselenin Hz. Peygamber (a.s.) nezdindeki önemini göstermektedir. Faydasız ilimle meşgul olan âlimin kıyamet günü azaba uğratılacağı hakkındaki Hz. Peygamber (a.s.)’e isnat edilen rivayet ve Selman-ı Fârisî’in “*ilmin sana fayda vereni al; yoksa ilim tükenmez*” şeklindeki kavli ilim tahsilinde aşırılığa dikkat çekmektedir.

Bu başlık altında diğer kaviller ise şöyledir:

“Aç ilmi kendisine fayda vermeyenin çok ilmi kendine zarar verir.”

“Faydasız ilim Allah yolunda infak edilmeyen mal gibidir.”

“Fayda veren ilimden daha faydalı ve fayda vermeyen ilimden de daha zararlı bir şey yoktur.”

“İlmin, ilim sahibine fayda vermediğini görünce insanlar, ilme karşı isteksiz davranmışlardır.”

Burada İbn Abdilberr’in bu başlık altında aldığı hadis ve kavillere yer verilmiştir. Şimdi de “faydasız ilim” hadisi ile ilgili muhaddislerin nasıl şerhler getirdiğine bakılacaktır.

Muhammed b. el-Emîr es-San’ânî (ö. 1182/1768) hadisin metnini aldıktan sonra şerhinde şöyle demiştir:

*“Muhtemeldir ki fayda vermeyen ilim, dini ilimlerden olmayan astronomi ve felsefe gibi ilimlerdir. İstiâze ise nefsin bu ilimleri öğrenmeye olan meykinden Allah’a sığınmaktır. Yani fayda vermeyen ve muhtemelen bilenin de kendisine fayda vermeyeceği bir ilimden sığınmaktır. (?)”*¹⁵

San’ânî diğer bir eserinde hadisin şerhine yönelik biraz daha farklı bir açıdan yaklaşarak şu yorumda bulunmaktadır:

“Faydasız ilimle murâd buyurulan ameldir ki ilmin faydası da odur. Eğer öğrenen kişi bu ilimle amel etmiyorsa kendisine hiçbir faydası da yoktur. Bilakis faydası olmadığı gibi o ilme sahip olan kişiye zararı da vardır. Allah bilen lakin amel etmeyen kişiler için şöyle buyurmaktadır: ‘Tevrat’la yükümlü tutulup da onunla amel etmeyenlerin durumu, ciltlerce

¹³ Tirmizî, “Daavât”, 68; Nesâî, “İstiâze”, 27; Ebû Davud, “Salat”, 367; İbn Mâce, “Fedâilü’l Kur’an”, 18.

¹⁴ İbn Abdilberr, Câmiubeyânî’l-ilmi ve fadlibî, thk. Ebu’l- Eşbâl ez-Züheyrî (Dammam: Dâru’İbni’l-Cevzî, 1994), 626.

¹⁵ San’ânî, *et-Tenvîrşerbu’l-câmi’-s-sağîr*, thk. Muhammed İshâk Muhammed İbrâhîm (Riyad: Mektebetu Dâri’s-selâm, 2011), 3: 89.

kitap taşıyan merkebin durumu gibidir. Allah'ın âyetlerini yalanlamış olan kavmin durumu ne kötüdür! Allah, zalimler topluluğunu doğru yola iletmez. İlmî ile amel etmeyen âlim en basit hayvanlardandır ki o da eşektir."¹⁶

el-Munâvî (ö. 1031/1622) ise İmam-ı Gazzâlî (ö. 505/1111)'den faydasız ilim hakkındaki şu sözünü aktarmaktadır:

"İlim odur ki Allah'tan korkunu artırır ve dünyaya olan rağbetini azaltır. Seni dünyadan abirete çağırmayan her ilim cebalettir. Sen faydasız ilimden Allah'a sığın."

Anlaşılan Gazzâlî, ilmin faydalı oluşunu onun niteliğinde değil sahibini sevk ettiği istikamette ya da daha doğrusu ilmi tahsil eden kişinin niyetinde ara-maktadır. Buradan hareketle tahsil edilen ilim her ne olursa olsun önemli olan kişinin bu ilimle nereye doğru yöneldiğidir.

İbn Teymiye (ö. 728/1328) faydasız ilmi "hakikate mutabık olmayan" ba-tıl inanç ve sözler olarak değerlendirmiştir. Bu tür inançlarda insanlar için her-hangi bir fayda da söz konusu değildir.¹⁷ İbn Teymiye başka bir eserinde Gazzâlî'den naklen bazı ilimlerin her ne kadar doğru bilgiler ihtiva etse de bu bilgilerin faydası olmadığını ifade etmiştir.¹⁸

Ebû Tâlib el-Mekkî (ö. 386/996) ise Hz. Peygamberden nakledilen Mürsel bir rivayete yer vermektedir. Rivayete göre Hz. Peygamber (a.s.), etra-fında insanlar toplanmış bir adama rast gelir. Onun kim olduğunu sorar. Allâme bir şahıs olduğu söylenince neyin âlimi olduğunu öğrenmek ister. Şiir, ensâb il-mi¹⁹ ve eyyâmu'l- Arab²⁰ bilgini olduğu söylenince Hz. Peygamber (a.s.); "*Bu bi-linmemesi zarar vermeyen bir ilimdir.*" buyurur. Mekkî, faydasız ilim hadisinde fayda-sı olmamakla beraber neden ilim olarak isimlendirildiği hususunda şöyle bir yo-rumda bulunur: Faydasız da olsa o bir bilgidir; bu bilginin de erbabı nezdinde âlimleri vardır. Sonra da bu ilimden menfaat kaldırılmış ve Hz. Peygamber de (a.s.) bu ilimden Allah'a sığınmıştır.²¹

İbn Receb el-Hanbelî (ö. 795/1393) *Beyânu fadli ilmi's-selef alâ ilmi'l-halef* adlı telifinde bahse konu hadisten ilhamını alarak ilmi ikiye ayırmaktadır: Faydalı ve faydasız ilim. Kur'an'da ilmin bazı yerlerde övüldüğünü ve bazı yerlerde de yerildiğini ifade etmiş ve örneklerini vermiştir. İbn Receb, faydasız ilim mevzu-unda geçen hadislerle de değinmiştir. İbn Abdilberr'in telifinde verdiklerinden farklı olarak şu hadislerle de yer verilmiştir:

¹⁶ San'ânî, *et-Tahyîr li-îdâhîmaâni'n-teysîr*, thk: Muhammed Subhî b. Hasen Hallâk (Riyad: Mektebetu'r-ruşd, 2012), 4: 281.

¹⁷ İbn Teymiye, *Mecmûu'l- Fetâvâ*, 11: 349

¹⁸ İbn Teymiye, *Der'uteâruzi'l-akli ve'n-nakl*, 5: 71.

¹⁹ Ensâb, Arap literatüründe kabilelerin soyunu inceleyen ilim dalı için kullanılan bir terimdir.

²⁰ Bu tabir Câhiliye devrinde ve İslâmiyet'in ilk zamanlarında Arap kabileleri arasında cereyan eden savaşlar için kullanılmaktadır.

²¹ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kâtu'l-kulûb*, 1: 227.

“Allah’ım! Bana öğrettiğini bana faydalı kıl ve bana faydalı olacak şeyleri öğret. Bana fayda verecek ilmi rızık olarak ihsan et.”²²

“Allah’ım! Senden daimî bir iman istiyorum. Zira daimî olmayan nice imanlar vardır. Allah’ım! Senden faydalı ilim istiyorum. Zira faydasız olmayan nice ilimler vardır.”²³

“Beyanın bir kısmında sibir, ilmin bir kısmında da cehalet vardır.”²⁴

Müellif, bu rivayetleri serdettikten sonra konuya ilişkin yorumunda ilmin içerisinde cehaletin şu şekilde olduğunu ifade etmektedir. Öyle ilimler vardır ki sahibine zarar verir; fayda vermez. İşte bu bir ilim değil, cehildir. Zira bunları bilmemek bilmekten daha hayırlıdır. Eğer bunları bilmemek bilmekten daha hayırlı ise bu bilgiler cehaletten de kötüdür. Bunlar da sibir ve bunun dışındaki dine ya da dünyaya zararlı olan ilimlerdir.

İbn Receb, daha önce faydasız olarak değindiğimiz “ensâb ilmi ve yıldız ilmi” gibi ilimlerin kıble, yön bulma, nesilleri bilme gibi faydaları olduğuna dair rivayetleri alarak ve bu ilimlere Arap nahvini de ekleyerek “tevessü” kavramı bağlamında şu şekilde bir değerlendirmede bulunmaktadır:

“Arap dilinde dil ve nahiv bakımından tevessü’ de öyledir.²⁵ Bu, daha önemli ilimle meşgul olmaktan alıkoyan şeylerdendir ve bununla uğraşmak faydalı bir ilimden mahrum bırakır. El-Kâsım b. Muhaymira nahiv ilmini mekrub görmüş ve onun başının meşguliyet sonunun ise azgınlık olduğunu ifade etmiştir. Bununla Arapçada tevessü’ kastedilmiştir. Aynı şekilde Ahmed b. Hanbel de lügati ve garîbu’l-lügatde tevessü’ mekrub görmüş Ebû Ubeyde’nin bunlarda tevessü’ etmesini kınamıştır. Şöyle demiştir: Bu daha önemli olan ilimlerle meşguliyetten alıkoyuyor. Bu itibarla şöyle denilmektedir: Arapça yemekte tuz gibidir. Bu şu anlama gelmektedir: Yemekte tuz nasıl uygun miktarda alınırsa Arapça da dilde uygun olacak kadar alınır. Bundan fazlası ifsat edip tadını bozacaktır.”²⁶

Konunun devamında İbn Receb, Arap dilinden sonra da matematik ilmini örnek olarak vermiştir. Bu ilim de miras ve vasiyetlerin pay edilmesinde kullanılacak kadar öğrenilmelidir. Faydalı olan bu kısımdan daha fazlası ile meşguliyet faydasız ilim sınıfına girmektedir.²⁷

²² Hadisi Nesâî, Enes b. Mâlik’ten rivayet etmiştir.

²³ Hadis, Ebû Nuaym tarafından Enes b. Mâlik’e isnat edilmiştir.

²⁴ Ebû Dâvûd hadisi, Bureyde hadisinden tahrîç etmiştir.

²⁵ Sözlük anlamı “yayıma” ve “genişleme” olan “tevessü” ile müellifin burada kastettiği husus bir ilmin dünyevi ve uhrevi fayda sınırlarının dışına çıkılarak aşırıya kaçılması ve gereksiz malumat peşinde koşularak daha faydalı bilgilerden mahrum kalınmasıdır.

²⁶ İbn Receb el-Hanbelî, *Beyânüsfadlilmi’s-selef alâilmi’l-balef* (Riyâd: Dâru’s-sumey’î, 1406), 3.

²⁷ Tahsin Görgün, ilim talebesinin öğrenmek istediği ilmin kendisine gerçekten faydalı olup olmadığı hususunda dikkatli olması gerektiğine dair geçmişte uygulanan yöntemden bahsetmektedir:

“İlimlerin henüz tedvin edilmediği dönemde insanın kendisiyle doğrudan alakalı olanla ilgilenmesi, hayat ile ilimler henüz tam olarak ayrışmadığı için günlük hayatta bir ilke” olarak geçerli olmuş; ilim ve eğitim anlayışının sistematik bir hale gelmesi ile bir taraftan çocukların ve gençlerin istidatlarına uygun ilimlerle uğraşmaya yönlendirilmesi anlamında hem medreselerde hem de tasavvufta bir eğitim ilkesi haline gelmiş; bu yönden genel olarak ilimlere ve her bir ilme giriş niteliğindeki eserlerin baş kısımlarında öğrenciye öğrenmek istediği ilmin, onu ilgilendiren ve onun ilgilendiği bir alan olup olmadığı (malayani ve malayaniyat) hakkında

Sûfi müfessirlerden Abdülkerîm Kuşeyrî (ö. 465/1072) ise وَيَتَعَلَّمُونَ مَا وَلَا يَنْفَعُهُمْ وَيَضُرُّهُمْ وَلَا يَنْفَعُهُمْ ayetinin tefsirinde hangi tür ilim -övlümüş dahi olsa- olursa olsun onda istenmeyen hatta Allah'a sığınılan bir kısmı olduğu yönündeki "ehl-i tahsil" in görüşünü zikretmiştir.²⁸

Yine Sûfi müfessirlerden İsmail Hakkı Bursevî (1137/1725), tefsirinde en faziletli amelin ne olduğu sorusuna Hz. Peygamberin (a.s.) verdiği üç kez "Allah'ı bilmek" cevabı ile "faydalı ilmi" izah etmektedir. Dolayısıyla Bursevî'ye göre ilmin faydalı oluşu ancak Allah'ı bildirmesi ile mümkündür.²⁹

Çağdaş Mısırlı âlimlerden olan Şa'râvî (ö. 1998) Nuh (a.s.) kıssasında bindikleri geminin sular çekildikten sonra karar kıldığı "Cûdî"nin nerede olduğuna dair "Musul'dadır, Kûfe'dedir" gibi yorumları "bunlar faydasız ilimdir; bunları bilmekte herhangi bir zarar yoktur." değerlendirmesiyle değersiz bulmaktadır.³⁰

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Sahih olarak nakledilen hadise göre Hz. Peygamber (a.s.) faydası olmayan ilimden Allah'a sığınmaktadır. Kur'an'da ve hadislerde açıkça teşvik edilen ve faziletine dair pek çok rivayet bulunan ilmin faydasız oluşu ne surette mümkündür? Bu soruya cevap olmasını ümit ettiğimiz bu çalışmada konu ile ilgili yapılmış dikkatimizi çeken yorumlardan çıkarabileceğimiz sonuçlar şu şekilde özetlenebilir:

- Hemen her hususta aşırılıklardan uzak durmayı emreden Hz. Peygamber (a.s.), söz konusu "ilim" olduğunda da aynı şekilde onun aşırı olma yönünden sakınmış ve ümmetini de sakındırmak istemiştir. İlimden uzak kalmanın vahim sonuçları olduğu gibi faydasız ilimlerle uğraşmak da istiâzeyi gerektirecek bir tehlikedir.

- İlimin aşırı oluşu ise onun sahibine dünyevi ya da uhrevi bir fayda sağlayacak yönünün olmaması ile alakalı olmalıdır. Hadisi şerh edenler bir ilmin faydalı olmamasını onu bilmemenin zarar vermemesi ile anlamaya çalışmışlardır. Yani bilinmemesinden dolayı kişiye bir zarar îrâs etmeyen bilgiler faydasızdır.

- Bir ilmin faydasız olup olmadığı konusunda kıstas anlaşıldığı kadarıyla nesnel değil öznelidir. Kişinin mesleği ve hangi amaca matuf olarak nerede kullanacağına göre ilim faydalı ya da faydasız olabilmektedir. Aynı bilgi mesleği icabı, örneğin bir madenciye gayet faydalı iken bir hemşireye faydasız olabilmektedir. Yahut yaş aralığı ya da bilişsel seviyesinin bilgiyi kaldırabilme ve özümseye-

önce küllî bir tasavvur oluşturması; bundan sonra kararını vermesi gerektiği tavsiye edilmiştir." Tahsin Görgün, *Günümüzde Sünnetin Anlaşılması* [Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri], 29-30 Mayıs 2004/Bursa, 2005: 33. (29-36)

²⁸ Kuşeyrî, *Letâifu'l-işârât* (Beyrut: Dâru'l- Kutubi'l-ilmîyye, 2007), 1: 59.

²⁹ Bursevî, *Râhu'l-beyân* (Beyrut: Dâru'ihyâi't-turâsi'l-Arabî, ty.), 5: 433.

³⁰ Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî* (Kahire: Ahbâru'l-yevm, 1991), 11: 6478.

bilmeye elverişli olup olmamasına binaen yine bilgi kişiye göre faydalı ya da faydasız olacaktır.

- Bir bilginin faydalı olup olmamasında karar verici o bilgiyi tahsil etmeye çalışan kişinin kendisi olduğu gibi en az onun kadar onun akademik gelişimini üstlenen ya da gözeten kimseler olmalıdır. Çocuğun gıda bakımından hangi yaşında neleri sindirmeye müsait olup olmadığına ebeveyn ve aile hekimi karar verdiği gibi özellikle bir talebenin hangi merhalede hangi kitapları okuması ya da okumaması gerektiğine ve hangi bilgilerin kendisi için faydalı ve faydasız olduğuna rehber hocaların karar vermesi gerekmektedir. Zihinsel gelişim de biyolojik gelişim gibi bilişsel evrelere ayrılmaktadır. Hangi evrede hangi bilgiye öncelikli olarak ihtiyacı olduğu hangi aşamada ne tür bilgilerin faydalı ya da faydasız olduğuna çoğu zaman kişinin kendisi muttali olmaya güç yetirememektedir.

- Bir bilginin faydalı olması için onun “dini” bir içeriğe sahip olması yeterli değildir. Muhtevası hadis, tefsir, nahiv, kelam vb. olan bir bilgi dahi kimi zaman gereğinden fazla meşguliyet ile faydasız olabilmektedir. İslami ilimlerin ilk basamağı ve olmazsa olmazı olan Arap dili ve nahvi ile dahi gereğinden fazla meşgul olmayı hoş görmeyen yorumlara bakıldığında aynı tepkinin diğer ilim dalları içinde verilmesi de gayet mümkündür. Farz olan ibadetleri ikinci, üçüncü derecede bıraktıracak ya da daha önemli ve öncelikli vazifeleri ihmal ettirecek kadar kişiyi meşgul eden bir bilginin içeriğinin tefsir ya da hadis olması onu faydasız ilim olmaktan kurtaramayacaktır. Faydalı bir bilgi daha lüzumlu vazifelerin zamanı gelince -o anlık- faydasız bilgiye dönüşebilmektedir. Burada vazife ve bilgilerin önem sıralamasını yapmak çoğu zaman ilimle iştigal eden kişinin kendisinin bileceği ve gözeteceği bir husustur. Dolayısıyla her halükârda her şeyi okumalıyım; her şeyi bilmeliyim hissiyatı ile girilen okuma ve araştırmalar zihni bir disiplinden uzak, aceleci ve hırslı olacaktır. Nihayetinde ise düşünce bazında hazmedilmemiş ve zihni müşevveş etmiş malayani bilgiler yığını kişinin muhakeme melekesini bulandıracak ve sağlıklı olmayan değerlendirmelerle hem kendisini hem de çevresini yanlış istikamete götürecektir.

- Sûfî tefsir örneklerinde de görüldüğü gibi bir bilginin faydalı olup olmaması, o bilginin Allah’ı bilmeye vesile olması ile irtibatlıdır. Literatüre “marifetullah” olarak giren “Allah bilgisi”, her daim ilimden maksat ve gaye olmalıdır. Eğer Allah’ın isim ve sıfatlarını bildirecekse ve kişiyi manevi olarak tekâmül ettirecekse fizik ile tefsir; kimya ile hadis, psikoloji ile fıkıh, astronomi ile kelam arasında fark sadece yöntem ve yaklaşım farkından ibarettir. Bu itibarla bir ilim talebesine düşen her şeyden önce ilimden maksadın ne olduğunu kendi düşünce dünyasının temelinde yerleştirmesidir. Tahsil ettiği her türlü bilgiyi faydalı bir surete çevirecek olan maya “marifetullah” olmalıdır. Kişinin önce kendi manevi olgunluğuna ve sonrasında da dalga dalga çevresindeki insanların maddi ve manevi gelişimine vesile olacak her türlü bilgi faydalı ilim olarak kabul edilmelidir.

• Son olarak, bir bilginin faydalı olması bir bakıma o bilgiyi kişinin faydalı bir amele dönüştürmesi ile alakalıdır. Zira Hz. Peygamberin (a.s.) ilmi ile âmîl olmayan kişilere yönelik tehditkâr hadisleri bulunmaktadır. O halde faydasız ilim, amel edilmeyen sadece sözden ibaret kalan bilgiler yığınıdır. Sadece insanlara vaaz etmek için ilim tahsiline koyulmuş kimseler hakkında bu çalışmada yer verilmemiş birçok tahkir ve tehdit içerikli rivayet ve kavil faydasız ilimle kişinin kendine faydası olmayan ilmin kastedilmiş olduğu fikrini vermektedir.

KAYNAKÇA

- Bağdâdî, Hatîb. *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*. Thk. Mahmûd ed-Dahhân. Riyad: Mektebetu'l- maârif, 1983.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *Sabîhü'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2002.
- Bursevî. Rûhu'l-beyân. Beyrut: Dâru ihyâi't-turâsi'l-Arabî, ts.
- Çelebi, Ahmet. *İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi*. Trc. Ali Yardım. İstanbul: Damla Yayınları, 2013.
- Dölek, Âdem. "Hadisler Işığında Temizlik ve İbadet Konularındaki Vesveseler ve Tedavi Yolları". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4/4 (2004): 48-71.
- Dölek, Âdem. "Sünnet Işığında Cimrilik Hastalığı ve Tedâvî Yolları". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4/2 (2004): 95-128.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as. *Sunenu Ebî Dâvûd*. Thk. Şuayb el-Arnâvût Şam: Dâru'r-riâleti'l-âlemiyye, 2009.
- Eren, Muhammed Emin. *Hadis Edebiyatında Kitabu'l-İlm ve İlim Kelimesinin Kavramsal Tablîli*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2006.
- Görgün, Tahsin. Günümüzde Sünnetin Anlaşılması [Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri]. 29-36. Bursa, 2005.
- Gözütok, Şakir. "İslam ve İlim". *Dini Araştırmalar* 8/22: 75-90.
- Hanbelî, İbn Recep. *Beyânu fadli ilmi's-selef alâ ilmi'l-balef*. Riyâd: Dâru's-sumey'î, 1406.
- İbn Abdilberr. *Câmiu beyâni'l-ilmi ve fadlibî*. Thk. Ebu'l- Eşbâl ez-Züheyri. Dammam: Dâru İbni'l-Cevzî, 1994.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd. *Sunenu İbn Mâce*, Thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî. Kahire: Dâru ihyâi'l-kutubi'l-Arabiyye, ts.
- Kinânî, İbn Cemâa. *Tezkîratu's-sâmi' ve'l-mütekellim*. Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 2012.
- Korkmaz, Mehmet. "Taşköprülü-Zâde'ye Göre Öğretmenlik ve Öğrencilik Ahlakı". *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7/3 (2018): 297-318.
- Kuşeyri, Abdulkerîm. *Letâifu'l- işârât*. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 2007.

- Nesâî, Ahmed b. Şuayb b. Alî. *es-Sunenu'l-kubrâ*. Thk. Hasen Abdulmun'im Şelebî. Beyrut: Muessesetu'r-risâle, 1996.
- Önkâl, Ahmet, "İslam Tarihçiliğinde Tarafsızlık Problemi". *Marife* 5/1 (Bahar 2005): 257-269.
- Özköse, Kadir. "Zühd ve Sûfîlerin Zühde Yükledikleri Anlam Tasavvufta Dünyevileşmeye Tepkisel Yaklaşım". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 6/1 (2002): 175-194.
- Palabıyık, Abdülkadir. "Hadis Literatüründe 'Kitab'ül-İlim'ler". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (2001): 151-189.
- San'ânî, Muhammed b. el-Emîr. *et-Tahyîr li-îdâhîmaâni'n-teysîr*. Thk. Muhammed Subhî b. Hasen Hallâk. Riyad: Mektebetu'r-ruşd, 2012.
- San'ânî, Muhammed b. el-Emîr. *et-Tenvîr şerhu'l-câmiî's-sağîr*. Thk. Muhammed İshâk Muhammed İbrâhîm. Riyad: Mektebetu Dâri's-selâm, 2011.
- Seâlebi, Ebû Mansûr. *Tahsînu'l-kubbi ve takebîhu'l-husn*. Thk. Şâkir el-Âşûr. Irak: İhyâu't-turâsi'l-İslâmî, 1981.
- Şa'râvî. *Tefsîru's-Şa'râvî*. Kahire: Ahbâru'l-yevm, 1991.
- Tirmîzi, Ebû İlsâ. *el-Câmiu'l-kebîr*. Thk. Beşşâr Avad Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996.
- Yar, Mustafa Fatih. *Kitâbu'l-İlim ve Hadis Kaynaklarındaki Yeri*. Yüksek Lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, 2010.
- Zernuci, B. *Talim'ul Müteallim*. Trc. Yunus Vehbi Yavuz. İstanbul: Feyiz Yayınları, 2011.